

АУДАРМАТАНУДЫҢ
ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

Алматы 2016

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

АУДАРМАТАНУДЫҢ
ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

Ұжымдық монография

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 80/81
ҚБЖ 81.2 Қаз-7
А 91

*Баспаға әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Ғылыми кеңесі
(Хаттама №2, 31.10.2016) және Редакциялық-баспа кеңесі ұсынған
(Хаттама №1, 02.11.2016 ж.)*

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Сейтжанов**
филология ғылымдарының кандидаты, доцент **М. Үмбетбаев**

Авторлар:

*Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақов, Т. Есембеков, А. Жақсылықов,
Л. Мұсалы, С. Сейденнова, А. Айтмұханбетова, И. Әзімбаева*

А 91 Аударматанудың заманауи мәселелері = Современные проблемы переводоведения: ұжымдық монография / Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақов, Т. Есембеков, А. Жақсылықов, Л. Мұсалы, С. Сейденнова, А. Айтмұханбетова, И. Әзімбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 207 бет.

ISBN 978-601-04-2081-6

«Аударматанудың заманауи мәселелері» атты ұжымдық монография әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасында 2015-2017 жылдар аралығында орындалып жатқан «Қазақстандық аударматанудың әлемдік мәдениетаралық кеңістіктегі заманауи мәселелері: зияткерлік әлеуеті және даму болашағы» атты ғылыми жобаның аясында жарық көріп отыр.

Монография аударматанушы мамандарға, жоғары оқу орындарының «Аударма ісі» мамандығына оқып жүрген докторанттар мен магистранттарға, студенттерге арналады.

Коллективная монография «Современные проблемы переводоведения» опубликована в рамках научного проекта «Современные проблемы казахстанского переводоведения в мировом межкультурном пространстве: интеллектуальный потенциал и перспективы развития», выполнена на кафедре иностранной филологии и переводческого дела КазНУ им. аль-Фараби в 2015-2017 годах.

Научная работа посвящена переводоведам, докторантам и магистрантам и студентам переводческого отделения.

**ӘОЖ 80/81
ҚБЖ 81.2 Қаз-7**

ISBN 978-601-04-2081-6

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

ДӘЙЕКТЕМЕ

Қазіргі кезде «көркем аударма және мәдениетаралық коммуникация» деген диаданың маңызы артып отыр. Оның себептері көп. Ең алдымен, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар бұл екі салаға ерекше қызығушылық танытуда, өйткені темпоралдық жағынан айырмашылығы елеулі адами қызметтің осы түрлерінің бірігуі, қосарлануы қоғамның қай саласында болсын белсенді түрде байқалуда. Аударма тарихы мыңдаған жылдарды қамтиды, ал мәдениетаралық байланыстың өз алдына арнайы ғылыми сала болып қалыптасуы ХХ ғасырдың соңғы ширегінен басталған. Әлемде болып жатқан өзгерістердің де ықпалы аз емес. Әрқилы интеграция деңгейлері, жаһандану үдерісі де аталмыш диаданың дамуына мүдделі болып отырғаны анық. Сондықтан мәдени байланыстардың тиімді әрі нәтижелі модераторы ретінде осы екі саланың арнайы таңдап алынғаны тегін емес. Сонымен қатар, күн тәртібінде шешуін күтіп тұрған зәру мәселелер де жетерлік. «Көркем аударма», «көркем аударма теориясы», «мәдениетаралық коммуникация», «мәдени модератор» ұғымдарының байланысу деңгейлері, мазмұн ауқымы мен интеракция түрлері нақты айқындалған жоқ, бірақ қазір осы бағыттағы зерттеулердің көбейіп отырғаны да белгілі. Оның ішінде ұлттаралық қарым-қатынастың тілдік, этникалық, ділдік ерекшеліктерінің мәдениетаралық коммуникациядағы қызметіне көп назар аударылуда.

Монография авторлары мынадай негізгі постулаттарға сүйенді. Көркем аударма – адамзат өркениетінің қалыптасуы мен дамуының аса маңызды факторы. Сонымен бірге аударманың әрбір ұлттың мәдениетінің пайда болуы мен эволюциясына ерекше ықпал ететіні – мойындалған қағидат. Көркем аударма әрбір түпнұсқа мәтіннің өз тіліндегі прагматикалық өрісін әлемдік деңгейге дейін кеңіте алады, ұлттық мәдениеттің озық үлгілерін ортақ мәдени қазынаға айналдыруға да мүдделі. Әрине, аударма-монологтың аударма-диалогқа айналуына тіпті аударма-полилог

денгейіне жетуін қалайтындар көп. Бұл үшін түпнұсқаның өзге тілдегі аудармасының дүниетанымдық, мәдениетаралық қызметіне лайықты баға бере алатын мамандар (әдебиеттанушылар, әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар, аударматанушылар т.б.) тәрбиелеу де аса қажет. Тек осындай жағдайда өзін «өзгенің көзімен» бағалауға мүмкіндік мол болмақ. Әрбір аударма мәтінге «бөтен» деп қараудан гөрі оны өзіне мәдени жағынан жақын немесе «басқа» я «өзге» туынды деп қабылдаған орынды болады деп санаймыз. Көркем аударма – мәдениетаралық қарым-қатынастың тарихының куәсі ғана емес, оның мән-мағынасын, түрлерін, денгейлерін дамытуға әлеуеті мол, тиімділігі жетерлік негіз. Осыған байланысты назарларыңызға ұсынылып отырған ұжымдық монографияның зерттеу нысаны мынадай мәселелерді қамтыған: көркем аударма онтологиясы, көркем мәтін табиғаты, көркем аударма және мәдениет, көркем аударма поэтикасы, мәдениетаралық коммуникация және аударма.

Басылымда көркем аударманың мәдениетаралық байланыстағы орны, қызметі сараланды. Көркем мәтіннің жанрлық ерекшеліктерінің аудармада көріну ерекшеліктері зерттелді. Аудармашы тұлғасының кейбір қырлары сөз етіліп, автор мен аудармашы арасындағы қарым-қатынасқа назар аударылды. Әдеби туындыны түсіну мен аударудың парадигмалары қарастырылды. Монографияда тарихи-филологиялық, салыстырмалы талдау, лингвостилистикалық зерттеу әдісі, индуктивтік әдіс, жалпы филологиялық талдау әдістері қолданылған.

Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары «аударма теориясы мен практикасы», «аударма поэтикасы», «мәдениетаралық коммуникация және көркем аударма» атты курстарда қолданылуға әбден лайық. Сонымен бірге монография аудармашылар, оқытушылар, студенттер мен ізденушілер үшін де маңызды екенін айта аламыз, өйткені мұнда аса маңызды ғылыми-теориялық қағидаттар қарастырылған. Басылымның практикалық құндылығы ретінде аудармадағы тілдік комбинацияларға катысты пікірлер мен қисындарды атап көрсетуге болар.

Темірғали Есембеков,

*филология ғылымдарының докторы,
ҚазҰУ-дың шетел филологиясы және
аударма ісі кафедрасының профессоры*

*Жанғара Дәдебаев,
филология ғылымдарының докторы,
ҚазҰУ-дың шетел филологиясы және
аударма ісі кафедрасының профессоры*

НӘЗИРА – МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ БАСТЫ САЛАСЫ

1

Мәдениетаралық байланыстар аясында нәзира, «сарын қосу», дәстүрлі сюжеттік желілерді жанаша баяндау секілді шығармашылық үлгілерінің алатын орны үлкен. Жоба бойынша нәзира дәстүрінің теориялық және практикалық мәселелері қарастырылып, оның түркі халықтары әдебиетінің ірі өкілдерінің шығармашылығында алатын орны, маңызы анықталды.

Нәзираны нәзира үшін, сарын қосуды сарын қосу үшін, дәстүрлі сюжеттік желілерді дәстүрлі сюжеттік желілер үшін қарастырып, пайымдау ғылыми тұрғыда тұрлаулы тұжырымдарға негіз бола алмайды. Аталған мәселелерді мәдениетаралық байланыстар, әдеби-шығармашылық қарым-қатынастар аясында қарастырған жағдайда ғылыми ойлаудың жаңа деңгейіне, ғылыми зерделеудің соны нәтижелеріне қол жеткізуге болады. Бұл ретте, әрине, ғылыми айналым қорындағы ойлар мен пікірлерді ғылымның бүгінгі күнгі жетістіктері тұрғысынан саралап шығудың маңызы үлкен екендігінде сөз жоқ. Осы тұрғыдан келгенде, М. Әуезовтің Абайдың Лермонтовтан, Пушкиннен аудармалары жайында айтқан ойларында ғылыми маңызы үлкен мәселелерді пайымдауға бастайтын негіз бар деуге тура келеді.

Абай ғұмырнамасының екінші нұсқасында (1940) ақынның М.Ю. Лермонтовтан аудармалары туралы ойы бастапқы қалпында сақталады да, үшінші нұсқада (1944) айтарлықтай толықтырылады, жана тұжырымдар жасалады. Кейінгі нұсқада

автор Абайдың бірқатар өлеңдерді дәл аударатынын, ал енді бірде, «әсіресе Пушкиннің «Евгений Онегинін» әдейі бір кең толғаумен өзінше еркін жырлап жеткізетінін»[1,327] атап өтеді. «Бұл тұстарында Абай Пушкиннен аударма жасамай, оның орнына Абай Пушкиннің ізімен, жаңа жайларды жырлап кетеді» [2,9]. Сөйтіп автор Абайдың мұнысын аударма ғана емес, сарын қосу сияқты бір жол екендігіне назар аударады. Асыл нұсқа авторының «сезіміне, әңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, ақынның өз ішінен де соған үндес қоғамдық сыршылдық, эстетикалық сыр шығарып қосыла күңіреніп қатар шабыттануын» [1, 327] М. Әуезов «сарын қосу» ретінде бағалайды.

М. Әуезовтің көркем аударманың тарихы мен теориясы, назира дәстүрі аясында айтқан осы кейінгі ойының айналасында да әлі толастамай, тоқтамай келе жатқан ізденістер бар. Ғалымның тұжырымдары негізінде әдеби шығармашылықтың осы түрі туралы бірнеше ой түюге болады: а) Абайдың аудармасында Пушкиннің өзі жоқ, сарыны ғана бар; ә) Абайдың аудармасында Пушкиннің сарыны бар, Абайдың өзі бар; б) Абайдың «Егений Онегиннен» жасаған аудармасының асыл нұсқасы бар, оның авторы Пушкин деу қиын; в) Пушкиннің «Евгений Онегинінен» Абайдың жасаған аудармасын Абайдың шығармасы деу де артық, т.б.

Абайдың сарын қосып аударған, асыл нұсқамен жарыса отырып жасаған шығармаларын аударма емес деу ойға қайшы келетіні рас. Сөйте тұра оларда Абайдың өзінің шығармашылық даралығы, авторлық тұрғысы, өзіндік өрнегі жоқ деп айтуға және болмайды. Қалай дегенде де осы бір ерекше шығармашылық құбылыстың мәнін дәл анықтау, оның ұғымын толық танытатын термин табу оңай емес. «Сарын қосу», «еліктеу» секілді бүгінде қолдануда бар сөздер бұл ұғымды көтере алмайтындай көрінеді. Айтылған ойлардың әрқайсысы айналасында арнайы пайымдаулар жасауға болады. Айналып келгенде, М. Әуезов анықтаған «сарын қосу» ұғымына қайта айналып соғуға тура келеді. Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулерінде осы ойды басқа бір қырынан ашады: «Евгений Онегин» үзінділері аудармадан гөрі Пушкин романын шабыттана әңгімелеуге ұқсайды. Бұл ретте Абай шығыс поэзиясында ертеден қалыптасқан «назира» үлгісін қолданып, өзінен бұрынғы ақындардың тақырыбы мен сюжетін жаңаша баяндайды» [2,32], «өлең жазу дәстүрін («Назира») қолданып, өзінің ұлы ұстазының бұл тамаша шығармасының бүкіл

сюжетін (мазмұнын) өз сөзімен, өз тілімен қайта жазып шығады» [3, 168]. Осы айтылған пікірлерді жинақтап саралағанда, «сарын қосу» ұғымы «нәзира» ұғымымен бір екендігі белгілі болады. Бұл Абайдың «Евгений Онегиннен» жасаған аудармаларының нәзирашылықтың үлгісі екендігі туралы тұжырылған маңызды пікір еді.

М. Әуезовтің аударма, нәзира дәстүрі туралы ойларының жүйесінде бір ерекше қағида бар. Оның мәні жазушының ««Рүстем-дастан» поэмасына алғы сөз» деп аталатын еңбегінде ашылған. Автор Рүстем жайындағы әңгімелердің төркіні Фирдоусиден басталмайтынын, одан бұрын да Рүстем турасында көне аңыз, әңгімелер көп жайылғанын айта келіп, Тұрмағамбет Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» арғы-бергідегі (соның қатарында Фирдоусидің де еңбегінен ауысқан) «ауызша да, жазбаша да хикаялардың бәрінен құралып, қазақ халқы арасында ертегіше тарап кеткен батыр жорықтарының жиынтық жыры» екендігі жөнінде тұжырым жасайды. Осы ойын дәйектей түсу үшін, автор «қазақтың кейбір ақындары «Мың бір түн» ертегілерінен алып жыр-дастандар жазатынын, Т. Ізтілеуовтің тәжірибесінен сондай еңбек мысалы көрінетінін» еске салады. М. Әуезов, осылайша, Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастанының» Фирдоусидің «Шаһнамасынан» тікелей жасалған аударма емес, сол Фирдоуси үлгісімен халық ақыны Тұрмағамбеттің өзі өлең етіп жазған Рүстем жөніндегі дастанның қазақша варианты» [4,457] екендігі жөнінде тұжырымға келді. Бұл қағиданың мәні терең. Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» негізінде қалыптасқан ғылыми ойлар қорында М. Әуезовтің осы қағидасының орны зор деп білгеніміз дұрыс. Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны»: а) Фирдоуси «Шаһнамасынан» тікелей жасалған аударма емес; ә) Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» Фирдоуси үлгісімен халық ақыны Тұрмағамбеттің өзі өлең етіп жазған Рүстем жөніндегі дастанның қазақша варианты екені туралы осы пікірлерді дұрыс түсіну шарт. Екі пікірдің екеуі де негізді. Бірінші пікірге алып-қосатын ештеңе жоқ. Дәл. Тура. Дұрыс. Екінші пікір туралы да осыны айтуға болады, бірақ бұл пікірді түсіну мына ұғымдар айналасында терең ойлауды талап етеді: а) Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» – шығармашылық туынды; ә) Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» аударма туынды емес; б) Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» – «Рүстем жөніндегі дастанның қазақша варианты»; в) Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастаны» – нәзира

үлгісінде жазылған шығарма. Біздің ойымызша, осы пікірлердің бәрі өзара шектес, өзара сабақтас, өзара мәндес, мағыналас. Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастанын» осы анықтамалардың біреуі негізінде сипаттағанның өзінде, оның мазмұнынан қалаған анықтамалардың мәні ашылып тұрады. Т. Ізтілеуовтің дастанында нәзира дәстүрі жалғаспады деп айтуға болмайды.

М. Әуезовтің Пушкиннен Абайдың аудармалары туралы жоғарыда айтылған ойларынан екі нәрсенің жайы анықталады: а) А.С. Пушкиннің «Евгений Онегині» – көркем әдебиеттің үлгісі. Шығарманың тақырыбы, идеясы, сюжет, тартыс желісі, образдар жүйесі – бәрі де автордың шығармашылық еңбегінің жемісі. Сондықтан Абайдың оның үзінділерін аударуы нәзира үлгісінде орындалған аударма болып табылады; ә) Т. Ізтілеуовтің «Рүстем-дастанына» негіз болған тақырып, идея, сюжет, тартыс желісі, образдар жүйесі – бәрінің де төркіні Фирдоусиден басталмайды, одан бұрын да Рүстем турасында көне аңыз, әңгімелер көп жайылған. Т. Ізтілеуов «Рүстем-дастанын» арғы-бергідегі, Фирдоусидің де шығармасында пайдаланылған, «ауызша да, жазбаша да хикаялардың бәрінен құралып, қазақ халқы арасында ертегіше тарап кеткен батыр жорықтарының жиынтық жырлары», аңыз-әңгімелер негізінде жазған.

Анықталған осы екі жайдың негізінде автордың екі пікірінің өзегі байқалады: а) аудармашының белгілі автордың белгілі шығармасын өз жанынан сарын қосып, «шабыттана әңгімелеуі» – нәзира үлгісі; ә) арғы-бергідегі, белгілі бір автордың шығармасында да пайдаланылған, «ауызша да, жазбаша да хикаялардың бәрінен құралып, қазақ халқы арасында ертегіше тарап кеткен батыр жорықтарының жиынтық жырлары», аңыз-әңгімелер негізінде жазылған шығарма аударма емес, авторлық туынды болып табылады. Екі пікірдің де ғылыми және практикалық маңызы зор.

2

Түркі халықтарының мәдениеті мен әдебиетінде әдеби шығармашылықтың нәзира түлгісі, нәзира дәстүрі Науаи, Низами (1141-1202) тұсында ерекше кең қанат жайды. Осы орайда Низамидың шығармашылығы, оның хамса үлгісінде жазылған атакты шығармалары ерекше көзге түседі.

Түркі поэзиясының жарқын жұлдыздарының бірі Низами Әзірбайжанның Гянджа қаласында дүниеге келді. Әуелде азан шақырып қойған аты – Илияс. Низами – лақаб аты, «сөз ұстасы» деген мағынаны білдіреді.

Ақынның өмірі, туысқандық айналасы туралы оның өз заманында хатқа түскен мәліметтер жоққа тән. Низамитанушылар ақынның өмірбаянын оның өз шығармалары негізінде баяндайды. «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасында автор өзінің әкесі Жүсіп, атасы Зәки, тегі көне күрдтер тұқымынан тараған анасы, нағашы ағасы Омар хажы жайында құрметпен еске алады [5, 53-54].

Гянджа қаласы XII ғасырдың өркен жайған, қолөнері, саудасаттық, ғылым мен білім, ақындық өнер кең қанат жайған ірі мәдениет орталығы еді. Онда әлемнің көрнекті ғалымдары, зергерлері, сәулетшілері, ақындары мен жазушылары, ойшылдары әр жақтан келіп бас қосып жатты. Қаланың бай кітапханасында ғылымның бар саласы бойынша бағалы кітаптар мен көне дәуірлерде жазылған неше түрлі құнды қолжазбалар болды. Низами шәкірт шағында өз заманының талаптарына сай келісті білім алды. Арифметика, алгебра, геометрия, астрономия, астрология, химия, минералогия, медицина, логика, философия, география, тарих, тіл, этика, әдебиет, өлең теориясы сияқты пәндерді оқыды. Өз заманының алдыңғы қатарлы ғұламасы болып қалыптасты. Жаратылыстану, әлем жаратылысы туралы өзіне дейінгі ғылыми ойларға сын көзімен қарады. Аспан әлемі жайында өз заманының ғылымынан озық ойлар айтты. Астрологияға, жұлдыз санаушылардың болжамдарына иланбады, жақсылық пен жамандықтың адамға жұлдыздардан келмейтіні, керісінше жұлдыздардың жақсылық пен жамандықтан тыс бола алмайтыны туралы пікірде болды. Химия ғылымын меңгерген адамның алхимиктердің алдауына түспейтінін ескертті. Тіл ғылымы, тарих, сурет, сәулет, саз өнерлері, теология, заң, логика салаларында терең білімді болумен қатар ол ерте дәуір философтарының өмірі мен еңбектерімен де жете таныс болды. Сократ, Платон, Аристотель, Архимед, Фарфорий және басқа данышпандардың даналық ойларын орынды пайдалана отырып, өз шығармаларының философиялық мазмұны мен мағынасын нығайта білді. «Ескендір-нама» поэмасында Ескендірді Сократ, Платон, Аристотель, Валис (Фалес Милетский), Булинас (Аполоний Тианский), Фурфуриус (Порфирий Тирский), Хормус (Гермес

Трисмегист) секілді даналармен пікірлестіріп, бас кейіпкерінің ақыл байлығын аңғартады, даналық қасиеттерін көрсетеді.

Ғылымның түрлі салалары бойынша алған ұшан-теңіз білімінің сарындары ақынның бір емес, барлық шығармаларында көрініс тапты. Ақын «Жеті сұлу» поэмасында Құранды, шариғатты, пайғамбар хадистерін жетік білетінін аңғартумен қатар, араб, парсы, дари, пехлеви және басқа тілдерде қыруар шығармалар оқығанын, ескіден келе жатқан дастандардан, ертегілер мен аңыздардан сыр тартқанын, Фирдоусидің «Шахнаме» эпопеясындағы өткен заман болмысының, ерен ерлер мен шахтар өмірінің мәні мен мағынасын білгенін, Бұхари мен Табари кітаптарынан ақиқат тапқанын, солардың бәрі өзінің қаламына қанат бітіргенін баяндайды [5, 312-316]. «Сырлар қазынасында» сырлар қазынасының, даналық қоймасының есігін ашар кілт ретінде Құранның бірінші сүресінің бірінші аятын айтады [6, 185]. «Жеті сұлу» поэмасында ақын өзінің өнеріне осы тұрғыдан көз сала отырып, рух қазынасы туралы ұғым ұсынады, тарих қойнауында ұмыт қалған қазыналар сырының сан қатпарын ашқанмен, рух қазынасын ашар кілт таба алмағанына [5, 317].

«Рух қазынасын ашар кілт таба алмау» сөзінің бүгінгі жұртшылықтың көпшілігіне белгісіз мәні бар. Оны Р.М. Алиев Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың өміріне қатысты аңыздың мазмұнымен байланысты түсіндіреді. Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбар Алладан өзіне аян болған бір сәтте тоғызыншы аспанда тұрған бір ғажап сарайды көреді. Пайғамбарымыз бұл ерекше сарайдың жайын Жәбірейіл періштеден сұраған екен дейді. Сонда Жәбірейіл періште Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарға мынадай жауап беріпті: «Бұл Алланың тағынын астындағы қазына, оның кілті – ақындардың тілінде» [7, 744].

Низами өзінің тілін Алланың тағының астындағы қазынаның кілті ретінде танудан да, айтудан да бой тартады. Шығыс халықтарының дәстүрлі мәдениетінің өлшемдері тұрғысынан қарағанда, ақынның Алланың тағының астындағы қазынаның кілтін тауып ашқаны туралы айтуы астамшылыққа алып баруы ғажап емес. Өйткені мұның сыры бір Алланың өзіне ғана аян. Сөз мәнінің тереңдігі жайына келгенде, ақын қасыдаларының бірінде өзін даналық ойлар патшалығындағы патшалардың патшасына балайды [6, 63]. Сөйте тұра «рух қазынасын ашар кілт таба алмағаны», өлеңінің сыртқы пішініне көңілі толмағандай сыңай

танытуы ақынның өлең өнеріне деген өзінің биік талабымен байланысты екені анық. Оның үстіне «рух қазынасының кілтін табу» рухани кемелдік, кемеңгерлік жағдайында ғана мүмкін болмақ. Мұндай кемелдіктің, кемеңгерліктің деңгейін көзбен мөлшерлеп, анықтау мүмкін емес. Өлеңнің сыртқы пішінінің сұлулығы мен сәулетін жетілдіруде де шек болады деу қиын. Ақынның таланты неғұрлым кемел болса, оның өлең пішінінің жарасымына қоятын талабы да соғұрлым биік болмақ. Сөз мәнінің тереңдігі туралы ашық айтылған ой да негізді. Ақынның танымы неғұрлым бай болса, оның сөзінің мәні де соғұрлым терең болмақ. Әйтсе де ақынның өзара сабақтасып жатқан осы ойларының өзегінде өзінде жоққа тарыну, өзінде барға табыну емес, сыпайылық бары байқалады. Шындығына келгенде, ақынның өнері, Абай айтқандай, «сырты – күміс, іші – алтын» болмысымен көз тартады.

Низамидің заманында ақындық өнер жолын таңдаған талапкер өз өлеңін жазғанға дейін өзінің алдындағы даналардың шығармаларынан жиырма мың, ал өз тұсындағы көрнекті ақындардың шығармаларынан он мың өлең жолдарын жатқа білуге міндетті болған. Ақын заманының осы бір жазылмаған талабы оның ақындық өнерінің берік негізінің қалануына, әр сөзінің сыртқы сәнінің ерендігі мен ішкі мәнінің тереңдігі, мазмұн мен пішіннің айрықша жарасымы туралы биік ақындық ұстанымының қалыптасуына ықпал етті. Әр сөзінің мәні күрделі әрі образды ұғым арқылы ашылатын ерекше стильдік өрнек тапты. Сөйтіп, ақынның жас кезінде жазған ғазалдары мен қасыдаларының өзі қалыптасқан көркемдік дәстүрлерді уақыт тынысына сай жаңғыртып, жаңа лебімен, жаңа сазымен ерекшеленді, сезім тазалығымен, ой тереңдігімен көпшіліктің ыстық ықыласына бөленді.

Жиырма бес пен отыз жас аралығында Низамидің өмірі мен шығармашылығында үлкен бетбұрыс болады. Ол қыпшақтың жас аруы Әппақ сұлумен байланысты. Әппақ ұрыс-соғыс жағдайында Дербенд әміршісі Мұзаффардың қолына тұтқын болып түскен екен. Қыздың басынан Абайдың «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» өлеңінде баяндалғандай оқиға өтеді. Әміршінің қыздан беті қайтады. Әмірші 1170 жылы Әппақты Низамиге жазған қасыдаларының қаламақысының өтеуіне береді. Низами мен Әппақ осылай қосылады [5, 704]. Бұл шақта Низами отызға

шыққан еді. Низамидің Әппакқа деген сүйіспеншілігі айрықша болды. Әппак та Низамиді шын жүректен сүйді. Әппактың сұлулығы мен ақылдылығы, жанының тазалығы, қыпшақ даласының тарихы мен шежірелерін, аңыздары мен ертегілерін, жырлары мен әндерін біліп қана қоймай, қиыстырып айта білуі ақынның Әппакқа деген құрметі мен сүйіспеншілігін арттыра түседі. 1174 жылы Низами мен Әппак ұлды болады. Ата-ана балаларына Мұхаммед деп ат қояды. Жанұяның жарығы мен жылуы Низамиді бақыт құшағына бөлейді. Ақынның элеумет өмірі, жақсылық пен жамандық, махаббат пен ғадауат, әділеттілік пен әділетсіздік туралы ойлары байып, ақындық дүниетанымы, көркемдік-эстетикалық көзқарасы жетіле түсті.

Ақынның өмірден көргендері мен көңілге түйгендері эпикалық ойлауға негіз болды. Өмір тәжірибесі мен шығармашылық шеберлігі толысқан ақын енді өзін толғандырған өмір шындықтарын эпикалық үлгіде баяндауға бет бұрады. «Сырлар қазынасы» («Сокровищница тайн» – «Махзан әл-Асрар») поэмасы осындай жағдайда жазылды. Поэма, шамамен, 1176/1173 жылы басталып, 1177/1179 жылы аяқталады. «Поэмада жұпыны адамның шер-қасіреті және әкімдердің қоғамдық тірліктегі әділетсіздік пен қаталдықтары суреттеледі» [8, 446]. Е. Бертельс поэманың Кіші Азиядағы Эрзинджанның әмірі Фахраддин Бехрамшах ибн-Даудқа арналып жазылғанын айта отырып, селжүктер тарихшысы Ибн-Бибидің жазбаларынан дерек келтіреді. Дерек бойынша, әмір «Сырлар қазынасын» үлкен разылықпен қабыл алып, ақынға 5 мың алтын динар береді, ер-тұрманымен 5 арғымақ ат, 5 жорға мінгізіп, иығына зерлі шапан кигізеді [9].

1178 (1179) жылы ақынның сүйікті жары Әппак қайтыс болады. Зерттеушілер ақынның ғазалдары мен қасыдаларындағы, дастандарындағы махаббат сазының негізінде оның Әппакқа деген сүйіспеншілігі бары, ақын жасаған ару қыздар образында да Әппак бейнесінің елесі бары жайында пікірлер айтады. Ол пікірлер шындыққа, ғылыми дәлелдер мен дәйектерге негізделген.

«Хұсрау-Шырын» поэмасының соңында «Хұсрау мен Шырын баянының мәнін» айтқанда, ақын Шырынның өлімін өзінің сүйікті жары, қыпшақ аруы Әппактың өлімімен шендестіреді, Әппакқа деген сүйіспеншілігін, Әппак туып-өскен қыпшақ даласына, түркі жұртына деген құрметін білдіреді. Автор осы толғамына жалғас баласы Мұхаммедке арнаған насихаттарын

«Балам Мұхаммедке өсиет» деген атпен арнайы береді [6, 704-705]. Айтылған жайлардан ақынның шығармаларының жазылуына негіз болған құбылыстардың қатарында оның өз өміріндегі шындық оқиғалардың үлкен орын алатыны белгілі болады.

«Хұсрау-Шырын» поэмасының соңындағы «Балам Мұхаммедке өсиет» сөзінде сипатталған уақыт шегінде Мұхаммедтің жеті жаста екені туралы мәлімет бар [6, 704]. Соған қарағанда, ақын 1180 жылы қырық жасында бастаған [6, 381] бұл поэмасын 1181 жылы аяқтаған болу керек. 1188 жылы «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасы жазылып бітеді. «Жеті сұлу» аталып кеткен «Бахрам-нама» поэмасы 1197 жылы аяқталады. «Ескендір-наманың» бірінші бөлімі («Шараф-нама») – 1199 жылы, екінші бөлімі («Икбал-нама») 1201 жылы бітеді. 1176 жылы басталған «Хамса» автордың ширек ғасыр өмірін алып, 1201 жылы толық аяқталды. 1202 жылы ақын дүние салды. «Заманының жағдайы бойынша бар шығармаларын парсы тілінде жазған Низами туған Отаны Азербайжанның және өз туған халқының азабы мен тартысуының жыршысы» [8, 446] болды.

«Хамса» құрамындағы әр дастанның сюжеттік желісін құрайтын оқиғалардың әлеуметтік маңызы өте жоғары. Олардың бір-қатары халықтың арасында бұрыннан айтылып келген, жұрттың санасынан берік орын алған аңыздардан, хроникалардан, халық арасында кең тараған эпикалық жырлардан бастау алады. Содан болу керек, зерттеушілер арасында «Сырлар қазынасы» («Сокровищница тайн» – «Махзан әл-Асрар») XI-XII ғ. өмір сүрген атақты парсы ақыны Санаидың «Ақиқат бағы» («Сад истин» – «Хадикат аль-хакайк») атты шығармасына нәзира үлгісінде жазылған поэтикалық дастан деген секілді пікірлер кездеседі. Басқа бір пікірді Е. Бертельс XX ғасырдың бірінші жартысында көрсеткен болатын [9]. Низами поэмалары туралы Е. Бертельстің пікірлерімен қатар, бір мезгілде (1946) В.М. Жирмунский «Сырлар қазынасынан», «Хұсрау-Шырыннан» XII-XII ғасырлардағы Еуропаның рыцарлық романдарына еліктеудің іздерін көргендей болады [10, 40]. Е.М. Мелетинский де осындай ой айтты [11, 175]. Низами мен Санаи арасындағы тақырып пен идея, ойлар желісі өзегінде үндестіктер, тектес, арналас оқиғалар барын жоққа шығаруға болмайды. Бұл үндестіктердің бастау-көзі – Санаи заманынан әріде, Иран мен Туран халықтарының

ескіден келе жатқан аңыздарында, X ғасырда жасаған Шығыс авторларының (Табари, Балами, т.б.) тарихи хроникаларында, Фирдоусидің «Шах-наме» эпопеясында. Бірақ ақын өзіне дейінгі ақындардың шығармаларының көркемдік үлгі-өрнектерін, айшықтарын өз поэмасында пайдаланбаған. Оны ақын өзі де ашық айтады. Ал «Сырлар қазынасының» Санаидың «Ақиқат бағына» назира екендігі туралы пікірге қатысты Е. Бертельстің [9; 12], Р.М. Алиевтің [13], Гулизаденің [14] тұжырымдарын қисынды деп білуге тура келеді.

Низами «Хұсрау-Шырынның» бір бөлімінде («Бұл кітаптың мәніне үнілу») Хұсрау мен Шырын тарихта болған белгілі тұлғалар екенін, олардың жайы жұрттың бәріне белгілі екенін, олар туралы қарт кісілердің тамсанып айтқан аңыз-әңгімелерінен естігенін, ескі күндердің кітаптарынан да оқып білгенін, тауда қалған белгілерден, Медаин қақпасына, Бисутун тауының жартасына қашалып салынған таңбалардан ұқканын баян етеді. Сондықтан сөз болып отырған үндестіктің түпкі себебін, заңдылығын мәдени, тарихи-элеуметтік ортаның бірлігімен түсіндіру ғылыми тұрғыда негізді. Ал «Сырлар қазынасы» мен «Хұсрау-Шырынның» такырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық негізін XII ғасырдағы Еуропаның рыцарлық романдарынан іздеудің мәдени, элеуметтік, ғылыми мәні жоқ екені анық. Оның есесіне низамитанушылардың Низами шығармашылығының көркемдік-идеялық деңгейіне Еуропа әдебиеті XIX ғасырда ғана көтерілгені туралы ойларында [13] шындық бар.

Ақын «Хұсрау-Шырын» поэмасының көркемдік жүйесінде шығыс халықтарының даналық сөздеріндегі, аңыздары мен хикаяларындағы, мысалдарындағы өзекті ойларды бір не екі тармақ көлемінде түйіндеп, аз сөзбен көп ой айтады. Солардың бір үлгісі мынадай: «Тоты құс та құтылған ғой қапастан» [6, 719]. Поэманы терең түсініп оқыған, Низамидің шығармашылық өрісін білген адам болмаса, басқалар бұл сөздің мағынасын тани алмайды. Ақынның бір тармақ сөзі шығыс халықтарының сөз өнерінде әуелден бар белгілі мысалдың мағынасынан туатын ғибратты ойға меззейді. Оның жалпы мазмұны мынадай: *тоты қапаста отырады; қожайын қапастың аузын ашпайды; тоты еркіндікке ұмтылады, туып-өскен жеріне жеткісі келеді; күндердің күнінде тоты қапастың ішінде өліп қалғандай кейіпте тырп етпей, серейіп жатып қалады; қожайын мұны көріп, то-*

тыны өліп қалған екен деп ойлайды; қапастың есігін ашып, тотыны даладағы қоқыс жататын жерге әкеліп тастайды; ақыл тауып, қапастан құтылған тоты туып-өскен жеріне ұшып кетеді. Мысалдың құрылымы күрделі, сюжеттік даму желісі толымды. Ақын мысалдың сюжеттік желісін баяндап жатпай, оның мәнін бір ауыз сөзбен түюмен шектеледі. Сауатты оқушы ақынның осы бір ауыз сөзінің өзінен тұтас бір оқиғаны көз алдына елестетеді. Бұл – сөзді азайтып, мағынаны байытудың, аз сөзбен көп мағына берудің келісті үлгісі. Поэманың соңына қарай шығыс халықтарының арасында кең тараған «Калила мен Димна» кітабынан іріктеліп алынған қырық мысал негізінде әрқайсысы бір-екі ауыз сөзден ғана тұратын қырық ғибрат беріледі [6, 681-684]. Бұл өз кезегінде ақын шығармасының мазмұнын байытып, мағынасын күшейтеді, танымдық мәнін тереңдетеді. Ақынның шығармашылық ойлау процесінің, шығармашылық еңбегінің осы үдерісінде нәзира дәстүрі жоқ деп үзілді-кесілді айтуға негіз жоқ.

«Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын жазу туралы шығармашылық ойдың тууы мен пісіп-жетілуіне ықпал еткен бірнеше факторлар бар. Олардың бірі – автордың ғашықтар туралы поэма жазуға жеткілікті тәжірибесінің болуы. Екіншісі – ақынның Ләйлі мен Мәжнүн арасындағы махаббат жайлы арабтардың ескі аңыздарына, ауыз әдебиеті үлгілеріне, әдеби шығармаларға, басқа да мәліметтерге барынша қанықтығы. Белгілі тақырыпта шығарма жазу тәжірибесінің болуы, ол тақырып бойынша тарихи, әдеби және ел аузындағы шығармалар мен мәліметтерді жете білу ақынның осы тақырыпта поэма жазу туралы шығармашылық ой өзегінің тууына ықпал етеді. Осы айтылғандармен қатар мынадай екі жайға назар аударған дұрыс: а) ақынға осы көрсетілген тақырыпта поэма жазу туралы оның ержетіп қалған (он төрт жаста) ұлы Мұхаммед өтініш айтады; ә) ақынның осы тақырыпта поэма жазуы туралы шахтан тапсырыс түседі [5, 28-34]. Осы торт жағдай автордың «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын жазу туралы шығармашылық ой өзегінің пісіп-жетілуіне алып келеді. Низамидің «Ләйлі-Мәжнүні» осылай жазылады.

«Жеті сұлу» поэмасының «Кітаптың жазылу себебі туралы» бөлімінде ақынның шығармашылық еңбегінің ерекшеліктерін көрсететін бірқатар мәліметтер орын алған. Ақынға патшадан жолдау келеді. Онда патша ақынның қараңғы түнді жарық қылған ай секілді бір айрықша шығарма жазуына тапсырыс береді. Ақын

патшаның тапсырысын орындауға бар ықылас-ниетімен кіріседі. Болашақ шығармасының арқауын өткен заманның батырлары мен шахтарының өмірі туралы ескі кітаптардан, аңыздар мен ертегілерден, жырлардан іздейді, Фирдоусидің «Шах-наме» эпосының тереңіне бойлайды, араб, парсы, дари, пехлеви тілдеріндегі ескі кітаптар мен қолжазбалар құпиясына үніледі. Толассыз іздену нәтижесінде ақын болашақ шығармасының ой өзегін Бахрамның өмірімен байланысты өруді дұрыс көреді. Оның себептерінің бірін ақын өзіне дейінгі жырларда Бахрам бұтағының бұрыс таратылып келгенімен түсіндіреді де, Бахрам бұтағын шындыққа сай суреттеуді өзінің шығармашылық мақсаты ретінде көрсетеді. Өзінің осы таңдауын «Шах-наме» секілді гауһардың бір сынығын ғана алып, содан жарасымы асқан жақұт туынды жасаумен парапар сипаттайды. Көнеден қалған көздей ескі аңыздардың желісіндегі өзі дұрыс, шынайы деп тапқан оқиғаларды еш өзгертпей, сол қалпында сақтағанын, сөйте тұра өз сөзінің бұрын-соңды ешкім көріп-білмеген жарқылмен жайнап, жанар жасқап тұруын көздегенін аңғартады. Шығармасының сәулетін аспан әлемінің жеті кереметі секілді Бахрамның жеті сұлуының жарқылымен әрлеу туралы шығармашылық шешімге келгенін білдіреді. Жеті сұлу баяны шығармада жеті бөлек беріледі. Бұл жерде де ақын нәзира дәстүріне сүйенгені байқалады. Нәзира дәстүрін ақын «Ескендір-наме» дастанында да пайдаланған.

«Ескендір-наме» – Низамидің «Хамсасындағы» соңғы поэма. Поэма екі бөлімнен тұрады: «Шараф-нама» және «Икбал-нама». Ақын поэмасын, әдеттегідей, оның жазылуына себеп болған жайларды баяндаудан бастайды. Ақын әуелі тыныш түннің құшағында жазуға деген шығармашылық құлшыныс сезеді. Бірақ жазылар шығармасына арқау болар шындық оқиғалардың тобын нақты анықтай алмайды. Бірақ шығармашылық күш-қуатын анық сезінеді. Осындай күйде түннің бір уағына дейін мазасыз ой кешкен ақынның көзі әлден уақытта ілініп кетеді. Түсінде ақын жемісі мәуелеп піскен бақтың ішінде жеміс жинап, жинаған жемісін жұртқа беріп жүргенін көреді. Ояна кеткенде, ақынның жүрегі жазу туралы тілекке тұнып тұрғандай болады. Көрген түсін осы тілегіне сай пайымдаған ақын өзіне арнап мынадай ой түйеді: «Жүрегіңнің жазуға талпынғанына көп болса да, сен өз ісінді ұмыт қалдырдың». Осыдан бастап ақын өткен күндердің белгілері мен елестеріне ден қояды. Болашақта жазылар шығармасының

теңдессіз құнды болатынына сенімі бекиді. Қалам ұстап, ұйқас құрап, өздерін ақын деп атап жүргендердің мүмкіншіліктерін өз мүмкіншілігінен көп төмен санайды. Бірақ асыл мен жасықты, жақсы мен жаманды айыра алмайтын көптің қоғамында олардың тарапынан өзіне келер қауіп-қатер барын да ескереді. Сөйте тұра: «Кімнің жақсы, кімнің жаман екенін уақыт көрсетеді», – деген ойға келіп, тоқтам табады. Осылайша толғанған ақын болашақ шығармасына негіз болар оқиғалар тобын патшалардың өшпес даңқына байланысты аңыз бен ақиқат айналасынан іздеуді жөн көреді. Осы тұста ақын Қызырмен жүздесіп, оның ақылын тыңдайды. Қызырдың сөзінен ақын мынадай ғибрат табады: абыройсыз жолға көз салма; қобызынның құлағын теріс бұрама; бұрынғыдан қалған шиырға түспе: бір маржанды екі рет өңдеуге болмайды; өзгені қайталаудан қорықпа, айтылуға тиісті жайдың бәрін айт; жүйеден, өлшем мен мөлшерден көз жазып қалма; жол бойында жатқан небір олжалардан құр қалдым деп қапаланба: сен олжа салар аң мен құс жер мен көкте жыртылып айырылады, т.б. Осы ғибраттарға қоса Қызыр даңқы асқан патшалардың қатарынан Ескендір Зұлқарнайынды таңдауға кеңес береді. Ақынның «Ескендір-наманы» жазу туралы шығармашылық ой өзегі осылай туады. Шығармашылық ойдың пісіп-жетілу кезеңдерінің тобынан нақты шығармашылық міндеттердің анықталуы ерекше назар аударады. Ақын Ескендір Зұлқарнайын бейнесін жасауда мынадай үш міндетті шешуді көздейді: а) даңқы әлемге жайылған әділетті патша, теңдессіз батыр, жеңімпаз қолбасы бейнесінде көрсету; ә) даналық табиғатын таныту; б) пайғамбарлық қырын көрсету. Ақын «Ескендір-наме» эпосының жаңалығы мен даралығын осы үш міндетті ойдағыдай шешу арқылы қамтамасыз ететінін ескертеді.

«Ескендір-наме» поэмасында ақын Қызыр айтқан насихатты, Ескендір Зұлқарнайын бейнесін жасаудың өзі белгілеген үш міндетін толық іс жүзіне асырады. Шығарма көркемдік жағынан да, Ескендірдің өміріне қатысты ақиқат пен аңызды толық қамту жағынан да әлемде теңдесі жоқ кең құлашты эпикалық туынды болып шығады. Ақын шығармасының әлемде теңдесі жоқ туынды болып шығуын онда Ескендірдің өміріне қатысты ақиқат пен аңыздың толық қамтылуымен байланысты екендігі туралы пікірді біржақты қабылдауға болмайды. Ескендірдің өміріне қатысты ақиқат пен аңыз сипатындағы оқиғалардың әрқайсысының

субъектісі, объектісі, мезгілі, мекені, қозғаушы күштері, себептері, салдарлары, т.б. болған. Автор шығармашылық тұрғысына, эстетикалық ұстанымына сәйкес оларды саралап, сараптан өткізеді, Ескендірдің бейнесін жасаудың өзі белгілеген үш міндетін лайықты шешуге септігін тигізбейтін аңызды да, ақиқатты да өзгертіп, ақындық даналықтан туатын дара шығармашылық шешім жасайды. Ақынның даралығы мен даналығы өзіне дейін болған, халықтың санасынан орын алған, ескі кітаптарда сақталған, ақындар мен тарихшылардың шығармаларында көрініс тапқан әрқилы, әртекті, өзара байланысы, сабақтастығы жоқ оқиғаларды өзінің алдына қойған мақсаты мен міндеттеріне сай пайымдап, поэманың көркемдік жүйесінде белгілі бір мекен мен мезгіл арнасында біртұтас құбылыс құрамында өріп, мінсіз жинақтау шеберлігінде, жекелеген аңыз желілері мен ақиқат деректерді жаңа мағынамен, жаңа мәнмен ажарлау арқылы оларды әуелгі мардымсыз белгілерінен арылтып, жаңғыртып, мүлде басқа, келісті көркемдік әлемнің өзара тығыз байланысты, бірінен бірі туындап, бірі екіншісіне жалғасқан, жарығын түсірген әсем өрнектеріне айналдыруында.

Низами – түркі халықтары әдебиетінің данышпан ақыны. Ақын сөз өнері туралы, адам өмірінің мәні, адамшылық негіздері туралы терең мағыналы қағидалар негіздеді, өмір шындықтарын көркемдік жинақтаудың теңдессіз эпикалық үлгісін жасады. Ақынның «Хамса» деген атпен топтастырылған бес поэмасы әлем халықтары әдебиетінің алтын қорына қосылды.

3

Ақын әрі ғалым, суретші әрі сазгер, мемлекет және қоғам қайраткері, заманының зиялысы Әлішер Науаидың (1441-1501) дүниеге келгеніне 2011 жылы 570 жыл толды. Тарихи тұрғыдан қарағанда, Әлішер Науаи өз дәуірінің жан-жақты дамыған, өнер мен ғылымның басты салаларында бірдей еңбек еткен және сол салалардың әрқайсысында керемет жетістіктерге жеткен, ақындығы, хәкімдігі, әкімдігі тең түскен кемел тұлғасы еді. Ол парсы тілі, парсы мәдениеті белең алып тұрған ортада өмір кешкеніне қарамастан, өзінің шығармаларын, еңбектерін ана тілінде – түркі тілінде – жазды. Бұл түркі әлемі үшін барынша қымбат қазына, ұлы жетістік болды.

Ташкентте ақын шығармаларының жиырма томдығы жарық көрді [15]. Орыс тіліне аударылып басылған шығармалары да аз емес [16]. Тіл білімі, сөз өнерінің теориясы туралы трактаттарының, зерттеулерінің орыс тіліне аударылып, жарық көруі де науаитану ғылымындағы елеулі жетістік болды [17].

Науаидың замандастары, тарихи ұлы тұлғалар Захир аддин Мұхаммед Бабыр, Мырза Мұхаммед Хайдар Дулат оның осы жетістіктеріне жоғары баға берді. Әлішер бек түркі тілінде өлең жаза бастағаннан бері ол сияқты епкім де соншалық жақсы әрі көп өлең жазбағанын, оның тендесі жоқ дарынды адам екенін [18, 184; 19, 179; 20, 254] Бабыр мен Мырза Мұхаммед Хайдар ілтифатпен айтты. Әлішердің төрт жинақтан тұратын өлеңдері мен ғазалдарынан таңдаулыларын іріктеп, оларды өлшемдеріне сай топтастырғаны [18,250] Бабырдың оған деген, оның шығармашылығына деген айрықша нұрлы ықылысын білдіреді. Бабыр мен Мырза Мұхаммед Хайдардың еңбектерінде Әлішердің ғазалдарының төрт жинағымен қатар оның нәзира дәстүрінде Низамиге еліктеп, бес дастаннан тұратын «Хамса» жазғанына, Әбдірахман Жәми секілді түркі тілінде «Қырық хадис» кітабын жазғанына, замандастарына арнаған жазбаларын жеке жинақ етіп топтастырғанына, «Құстар тілі» кітабы, сонымен қатар «Өлең мөлшерінің таразысы» секілді теориялық еңбегі барына, парсыша да жыр жазғанына, музыкада да оның тамаша нақыштары мен пишравтары болғанына назар аударылды. Бабырдың жазбаларында Әлішердің ғылым мен өнер адамдарына деген көзқарасы да айрықша ізгі, игілікті болғаны баяндалды. Авторлардың Әлішер бек сияқты ғылым мен өнер адамына қамқорлық жасап, жанашырлық еткен пенде бұрын-соңды болмағаны туралы [18, 18; 20, 255-256] пікірлерінде разылық та, құрмет те бар.

Әлішер туралы Мырза Мұхаммед Хайдар екі айрықша пікір айтады. Оның бірі Әлішердің шыққан тегіне байланысты. Шығармашылық өмірінде түркі тілін шексіз сүйіп, құрметтеп өткен данышпан ақынның тегі де түркі болған [20, 255]. Екінші пікір Әлішердің мінезіне байланысты. Ақын өз заманының аса білімді, ақылы алғыр, мінезі көркем және өте сезімтал дара тұлғасы болған. Қоластындағы бағыныштыларынан да ақылдың алғырлығын, мінездің көркемдігін, сезімталдықты талап етеді екен [20, 256]. Ақынның шығармашылығы, қоғамдық

және мемлекеттік қызметі, шыққан ортасы туралы Мұхаммед Хайдар Дулат жазып қалдырған мәліметтер мен пікірлердің де құндылығы зор.

Мир Әлішердің өмірі мен мемлекеттік қызметі, шығармашылығы туралы маңызды ойлардың желісі тарар халқының ғұлама перзенті Молла Шихабдин б. Бахааддин б. Субхан б. Абдалкарим ал-Маржанидың (1818-1889) «Вафият аласлаф ва тахият ал ахлаф» («Өткендерге құрмет, келер ұрпаққа ізет») атты еңбегінде көрініс тапты. Маржани өзіне дейін жасаған шығармашылық тұлғалардың бірқатарының өмірі мен қызметі жайында жақсы пікір айтты. Ал Әлішер Науаидің ақындық, азаматтық, адамгершілік қасиетін солардың бәрінен биік деп білді. Сонымен қатар ол өз ойын әл-Бұхаридің Әлішер жайында айтқан мына сөзімен ажарлай түсуді де шет көрмейді: «Жаратқан оған жар болды және оның бетін мәңгілік бақытқа бұрды. Жұрт осы бір аса ұлы, аса ардақты мырзаға бағынып, соның соңына ерді, оған ұлы әмірлер қызмет етті, қарапайым халық оның қамқорлығына бөленді. Ол асқан білімді, ақылды және күзиретті, қайратты және кенпейіл жан еді» [21, 212].

Әлішер Науаидың өмірі мен шығармашылығының, нәзира дәстүрін дамытуының маңызы мен мәні туралы В. Бертельстің [23; 24] пікірлерінің де ғылыми маңызы зор екенінде сөз жоқ.

Әлішер Науаи қоғамдық санада, халық тағдырында, ұлт өмірінде сөз өнерінің, тіл мен әдебиеттің алатын орны мен атқаратын қызметі жайында өз заманы үшін әлеуметтік маңызы зор, үлкен ойлар айтты. Салыстырмалы әдебиеттанудың асқан білгірі В.М. Жирмунский Науаидың екі тіл туралы толғаныстарын Ренессанс дәуірінің алыптарының пікірлерімен, Дантенің италяндардың сөз өнері, Иоахим Дю Белленің француздардың тіл өнері туралы трактаттарында негізделген өркенді ойларымен парапар бағалады [24, 177]. Науаидың екі тіл туралы трактатында баяндалған осы ойлар бүгінгі заманымыз үшін де пайдалы, ғибратты.

Әлішер Науаидың «Екі тілдің сыны», «Өлең өлшемінің таразысы» секілді сөз өнері, тіл мен әдебиет туралы еңбектеріндегі ойлар мағынасы жағынан терең, ғылыми мәні жағынан маңызды, суреттілігі жағынан әсерлі. Көркем әдебиеттің, әдеби тілдің ең бір күрделі, іргелі мәселелері жайын пайымдауда ойдың бейнелілігінен дәлдігі, дәлелділігі аса маңызды екенінде сөз жоқ.

Ал Әлішер Науаидың әдебиет, тіл туралы ойлары образды, сөзі суретті болып келеді. Сөйте тұра ол өз ойларының өзегіндегі мағынаны барынша түсінікті, ұғымды, дәйекті, дәлелді жеткізеді.

Сөз өнерінде көркем шығарманың, оның ішінде нәзирааның қадір-қасиеті – тілінде. Ақынның айтуынша, сөз – асыл тас. Асыл тас теңіздей тереңде жатады. Ол тереңнің аты – жүрек. Жүрек – ірілі-ұсақты барлық ойдың мекені. Сүнгуірдің тереңнен теріп алып шыққан асыл тасының бағасы күн астына шыққанда ашылатын болса, сөз асылын жүректің тереңінен ер данасы ғана алып шығады және оның мәні мен әрі бағасына қарай белгілі болады. Асыл тастың бағасы әрқалай: бір дирхемнен жүз тұманға дейін. Егер асыл тасты одан дертке дауа болар дәрі жасау үшін сатып алатын болса, онда оның мыңнан бір мысқалының бағасы бір дирхем болмақ. Ал сол асыл тасты патша тәжінің маңдайына тақса, онда оның бағасы бүкіл елдің байлығымен парапар болмақ, байлық біткеннің бәрімен тең болмақ. Сөз асылына келетін болсақ, оның құнына баға жетпейді. Өйткені оның ізгі нұры жансыз тәнге қасиетті рух салады, оның қара күші жайнап тұрған өмірді көктей солдырады [17].

Науаидың сөзінің мәні, ойының сарыны түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы құндылықтармен арналас. Қазақ халқының тіл туралы даналық сөздерінің байырғы үлгілері мен Науаидың тіл туралы ойларының арасында көп айырмашылық жоқ. Науаидың ойларының түп негізінде түркі халықтарының, солардың ішінде қазақ халқының рухани даналық сөздерінің сарыны бары анық байқалады.

Ақын тіл өнері жайындағы ойын жалғастыра отырып, сөздің бірден-бір қызметі тиісті мағынаны білдіруінде екендігін айрықша атап көрсетеді. Сөйлеудің мақсаты да белгілі бір мағынаны жеткізуде екендігі туралы тұжырым жасайды. Ал белгілі мағынаны кемел жеткізуде әлем халықтары тілдерінің ішінде араб тілінің орны ерекше жоғары екендігін ақын Құран аяттарының биік мағынасымен түсіндіреді. Автордың трактатында араб тілінен кейін үш тіл аталады: түркі; парсы; хинди. Үш тіл Нұх пайғамбардың үш баласынан тараған үш халықтың тілі екендігі байырғы әдебиеттердің бірқатарында баяндалған. Науаи да осы арнада ой таратады. Трактатта тіл ерекшеліктеріне қатысты пікірлер түркі және сарт халықтарының болмысы хақындағы байқаулармен ұласады. Тілдің ерекшелігі сол

тілде сөйлеуші халықтың табиғатымен тамырлас пайымдалады. Сарттарға қарағанда, түркілер әлдеқайда пайымды және өте ұғымтал, ізгі болса, түркілерге қарағанда, сарттар білімге, ақыл байытуға ықыласты, өздерін үлкен және ғылыми ойларда тиянақты көрсетеді екен. Мұның мәнісі түркілердің шынайы, ізгі және адал ниетімен, сарттардың білімге, ғылымға, ақылға ықыластылығымен байланысты сипатталады. Солай дегенмен де тілдің артықшылығы мен олқылығы әр түрлі екендігі ескеріледі. Сөз сөйлеуге, ой айтуға келгенде, түркілер сарттардан асып түсетіні трактатта айқын көрініс тапқан. Автордың байқауынша, бұл екі ел бірнеше буын ұрпақ болып бір-бірімен араласып кеткен, олар бір-бірімен еркін сөйлеседі және бірін бірі кедергісіз түсінеді. Түркілердің бәрі – жасы мен кәрісі, бегі мен қызметшісі – сарттардың тілін түсінеді, ал олардың кейбіреулері бұл тілде шешен және жатық сөйлейді. Түркі ақындары парсыша тамаша өлең мен келісті көркем сөз жазған. Ал сарттардың зиялысы мен ғалымдары да, қарапайым халқы мен надандары да – ешқайсысы да түркіше түсінбейді, түркіше сөйлей алмайды. Тіпті жүзден немесе мыңнан бір сарт түркі тілін үйреніп, түркі тілінде сөйлейтін болса, онда оның сарт екені кез келген түркіге белгілі болып тұрады. Науаи екі тілде сөйлейтін екі жұрттың тіларалық қарым-қатынасының ерекшеліктеріне тән белгілерді осылай жүйелейді. Осыдан келіп трактат авторы түркілердің табиғаты жағынан сарттарға қарағанда зейінділігінің басымдығын анықтайды. Осы айтылған ойлардың арнасында негізделетін ерекше бір тұжырым бар. Ол тұжырым сарттардың түркі тілін үйренуге олақтығының себебі түркі тілін жасаушылардың сөйлеу өнерін ұдайы жетілдіріп отырғаны, білімпаз адамдар түсіндірмесе, түсіну мүмкін болмайтын жекелеген ұғымдарды білдіретін жаңа сөздер жасап отырғаны жайында. Осы тұжырымына тиянақ ретінде жүз егістікті мысалға келтіру автордың тұжырымының дәлелділігін, негізділігін, айқындығын һәм түсініктілігін толық қамтамасыз еткен.

Жүз егістікке қатысты ескеретін мынадай бір жай бар: автор өзінің трактатында тізіп беріп отырған егістік сөздердің бір де біреуі сарттардың тілінде кездеспейді және сарттардың тілінде олардың мағынасын білдіретін лайықты сөз жоқ екен. Трактат авторы түркі тілінде мұндай сөздердің молдығын және оларды басқа тілге аударудың мүмкін еместігін түркі поэзиясының үлгілері негізінде жасаған талдаулары арқылы көрсетеді.

Трактаттың ой желісінен олардың мағынасын парсы тілінде берудің де мүмкіндігі жоқтығы аңғарылады.

Автор түркі тіліндегі етістік сөздердің мағыналық жағынан жақын, синонимдік қатарын өзара салыстырып, олар беретін ортақ мағынаны біртіндеп күшейтудің жолдарын таразылайды. Оның мәнісін автор пайдаланған мысалдардан аңғаруға болады.

Ул ойки, кула-кула, кироглатти мени,
Йиглатти мени демайки, сиктатти мени [15].

Та луна, что меня отстранила, смеясь,
Заставила меня не то чтобы плакать, а даже стонать [17]

Берілген мысалдан автордың талдау пәні ретінде таңдап алып отырған сөздері – «йиглатти» және «сиктатти». Қазіргі қазақ тіліндегі нұсқалары – «жыла-т-ты», «сықта-т-ты» («йиглатти» – «жылатты», «сиктатти» – «сықатты»). Екі етістік те кісінің ішкі күйінде болып жатқан процестерді білдіреді. Көзбен көріп, қолмен ұстағандай заттылық, нақтылық жоқ. Екі сөз де қазіргі қазақ әдеби тілінің қорында бар, ескірмеген, мағынасы көмескіленбеген, қолданудағы сөздер. Ақыл-ой дамуының бүтінгі даму деңгейінде ізденгеннің өзінде, басқа тілге «жылауды» аударуға болғанмен, «сықтауды» аудару оңай емес, оның мағынасын беретін сөз орыс тілінде жоғы рас, «стонать» «сықтау» мағынасын дәл бере алмайды. Осы сөздермен мағыналық жағынан бір топтағы «укурмак» («өкірмек») сөзінің мағынасын айқындау мақсатында автор мынадай мысал келтіреді:

Ишим тог узра хар ён ашк селобини сурмакдур,
Фирок ошубидин хар дам булут янглиг укурмакдур [15].

Мое занятие состоит в том, чтобы, стоя на горе,
Проливать во все стороны потоки слез [17].

Алдыңғы жолы сарапталған «йиглатти» – «жылатты», «сиктатти» – «сықатты» етістіктеріне енді «укурмакдур» – «өкірмек» қосылып тұр. Соңғы сөздің мағынасының эмоциялық реңі алдыңғы сөздердің мағыналық рендерінен әлдеқайда күшті. Автордың байқауынша, бұл сөздің таңғажайып мағынасын дәл бере алатын сөз парсы тілінде мүлде жоқ екен.

Түркіше «жасанмок» (жасанбақ), «безанмок» (безенбек) сөздерінің мағыналарын саралай отырып, ақын алдыңғы сөзден кейінгі сөздің мағыналық реңкі күшті екенін, мұндай сөздің өзі де, онымен мәндес, мағыналас сөз де сарт тілінде жоқтығын көрсетеді. Түркі тілінің әдеби қорында бар, түркі поэзиясында кеңінен қолданылып жүрген, бірақ сарттардың тілінде, парсыда жоқ мұндай сөздер туралы Науаидың сипаттамалары мен пікірлерінің ғылыми маңызы зор екені анық. Ақынның назар аударатын мәселелерінің енді бірі – түркі тіліндегі әр сөздің мағынасының байлығы, көп мағыналылығы. Талдаулар мен сараптауларға қарағанда, түркі поэзиясында бір сөздің әр түрлі мағыналарын түрлі ахуалға қатысты пайдалану айрықша стильдік тәсіл болғанға ұқсайды. Түркі тілінде бұл кеңінен пайдаланылып, ақынның өлеңінің көркемдік кестесін, бейнелілігін, әсерлілігін арттыруға қызмет ететін болса, мұндай стильдік тәсіл жасауға парсы тілінің көркемдік-бейнелеу мүмкіншілігі жетпейтін болып шығады. Автор осы ойын дәлелдеу үшін «ат» сөзінің түркі өлеңінде түрлі мағынада және қара өлең ұйқасының тәртібімен ұйқасушы тармақтардың соңғы бунақтарында қайталанып, ұйқас түзуші қызмет атқаратынына көңіл бөледі. «Ат» сөзі бірінші жолы ат, есім мағынасында қолданылады, екінші жолы мініс көлігі, жүйрік жылқы, тұшпар ат мағынасында қолданылады, үшінші жолы бұйрық райында айтылған етістік сөз беретін (тас ат, ок ат) мағынада қолданылады. «Көк» сөзі беретін мағыналар қатарын зерделегенде де, автор түркі тілінің орамдылығына, жаңа мағына тудыру, жаңа сөз жасау жолдарының табиғилығына үлкен мән береді. Мысалға алынған осы сөздердің үш не төрт түрлі мағынада қолданылуы қазіргі қазақ әдеби тілінде де сақталған және еркін, әдеттегідей қабылданады. Әлішер Науаи тұсындағы түркі поэзиясында бір сөздің түрлі мағынада қолданылып, өлеңнің ұйқасын түзуінде сөздің де, өлеңнің де, ақынның ойының да көркемдігі мен өткірлігін, әсерлілігін арттыратын ерекше қуат болғанға ұқсайды. Трактатта үш, төрт, бес түрлі мағынада қолданылатын сөздердің тобына сипаттама беріледі. Үйректің түрлеріне байланысты атаулар санын автор жетпіске жеткізеді. Үйректің осы жетпіс түріне байланысты түркі тілінде қалыптасқан осы жетпіс сөз беретін жетпіс түрлі мағына парсы тілінде бір-ақ сөзбен аталып, бір-ақ мағынамен сипатталады екен. Мұндай сөздер түркі тілінің өзіне ғана тән байлығын

білдіреді. Жеке сөздер деңгейіндегі мұндай мағыналық байлық парсы тілінде жоқ. Түркі тіліндегі сөздердің осындай мағыналық байлығының шығу төркінін автор тағы да тілді жасаушылардың айрықша табиғатымен байланыстырады: олар таңғажайып ойлар мен ұғымдарды білдіру үшін, сөздің мағынасындағы өте нәзік реңктерді де ескерген.

Әлішер Науаи араб тілінің морфологиясында бір істі, бір қимылды білдіретін бір сөзсіз, қимылдың екі иесін қатар білдіретінін көрсетіп, парсы, түркі тілдерінің осындай мүмкіншіліктерін салыстырып таразылайды. Сонымен қатар автор араб тілінде екі қимылды және екі қимыл иесін қатар білдіретін етістік түріне назар аударады. Парсы тілінің жүйріктері сұлу, сәнді сөйлеуге бар болғанмен, бір не екі қимылды оның екі орындаушысымен бір мезгіл аясында бірдей, қатар көрсетуге жоқтығына қоз жеткізеді. Пікіріне мысал ретінде мынадай сөздерді келтіреді: топишмоқ – табыспақ [тап(б)-ыс-пақ]; кучушмоқ – құшыспақ [құш-ыс-пақ]; упушмақ – өбіспек [өп(б)-іс-пек].

Ақын түркі тілінің шеберлері қимылды білдіретін сөзге бір әріп қосып, тиісті мағына тудырып, қоздеген мақсатына оңай жететіні және араб тіл өнерінің майталмандары көрсеткен шеберлік үлгісін көрсететіні жайында маңызды, ғылыми мәні терең пікір түйеді. Бұл пікірін де автор нақты мысалдармен тиянақтап, бекіте түседі: яшерт – жасырт; югурт – жүгірт. Науаи зерттеп отырған сөзжасам үлгісі қазіргі қазақ тілінде мейлінше кең тараған, өнімді үлгілер қатарына жатады.

Түркі тілінің трактатта көрініс тапқан ерекшеліктері қатарында көңіл аударатын тың мәліметтердің бірі белгілі бір істі атқаруға асығу, асықтыру реңкін білдіретін сөздердің жасалу тәсілдеріне байланысты. Бұл ретте мынадай сөздердің тобы таңдалады: билакур (білегөр), килакур (келегөр), кетакур (кетегөр), етекур (жетегөр). Қазіргі қазақ тілінде бұл сөздердің де қолданылу аясы тарылмаған. Трактатта көрініс тапқан осы секілді тілдік құбылыстардың мәнісі жайындағы ойлардың түркі халықтарының қазіргі тіл білімі үшін де ғылыми маңызы бары анық.

Трактатта түркі тілінде болған, бірақ түркі халықтарының қазіргі тілінде, солардың ішінде қазақ тілінде қолданылмайтын, қазақ тілінде сөйлеушілердің есінде жоқ кейбір сөздердің мәні ашылады. Мысалы, түркі тілінде доңыздың еркегін «қабан»,

ұрғашысын «мегіжін», ал олардың тумасын «чурпа» дейтіні, сарттар болса қабанды да, мегежінді де, чурпаны да «хук» немесе «гуроз» деп атайтыны туралы мәліметте бүгінгі қазақ тілі мамандары үшін тың, бұрын белгісіз болып келген жай бар. Ол бірінші кезекте «чурпа» сөзіне байланысты. Сонымен қатар үйрекке қатысты түркі тілінде жетпіс түрлі атау бары туралы мәлімет те қазіргі қазақ тіл білімі үшін маңызды.

Трактат авторы араб, парсы, түркі тілдерінде сөз түрлендіру және сөз тудыру жолдары туралы тарихи маңызы бар ғылыми ойлар ұсынып, тұжырымдар жасайды. Түркі тілінің сөз байлығын жоғары бағалай отырып, қайбір сөздердің мағынасы түрлі жағдайларға, сөздің қолданылу жолдарына байланысты мейлінше түрлі мағына білдіретініне, олардың ренкі мейлінше нәзік болып келетініне көңіл аударады. Тіпті түркі тілінің осы бір ғажап байлығы, кемел ерекшелігі, автордың ескертуіне қарағанда, оған дейін ешкімнің назарына ілікпеген еді, анықталмаған еді. Туған тілінің тұнық тереңіне бойлай алмаған түркі жастарының өз өлеңдерін түркі тілінде жазуды қиынсынып, парсы тілінде жазуды оңай көруінің бір себебі осыдан болды. Шындығына келгенде, автордың кісі бойын ақылға билетіп, ойына ие болған жағдайда, түркі сөзінен керемет кең кеңістік табылатыны, оның алдынан кеңбайтақ өріс ашылатыны туралы тұжырымында терең мән жатты.

Науаи түркі тілінің кемелдігіне толып жатқан дәлелдер келтіре отырып, бірнеше әлеуметтік маңызы зор ұсыныстар негіздейді. Олардың бастылары түркі халықтарынан шыққан дарын иелеріне арналады:

- өздерінің қабілеттері мен таланттарын өз тілінің дамуына жұмсау;
- өзге тілдерде жазбау және өзге тілде жазуға талпынбау;
- екі тілде де жазуға қабілетті болған жағдайда өз тілінде көп жазу, өзге тілде аз жазу;
- өзге тілде жазуға деген ынтасы соншалық күшті болса, екі тілде бірдей жазу...

Науаидың ұсыныстарының өзектілігі, көкейкестілігі бүгінгі күнде де жойылған жоқ. Автордың көңілін қатты аландататын жай – түркі халқының ортасынан шыққан талант иелерінің өлеңдерінің көркемдік деңгейі. Осы орайда автор түркі ортасынан шыққан таланттардың арасындағы мынадай келеңсіз үрдістер барына назар аударады:

- сарт тілінде жазу;
- түркі тілінде мүлде жазбау;
- көпшілігінің өз (түркі) тілінде жаза алмауы;
- түркі тілінде жаза қалса, жазған өлеңдерін білікті түркілердің алдында оқуға түркі тілінде өлең жазған сарттар секілді тартыншақтау...

Автор жоғарыда аталған үрдістердің себептерін де көрсетеді. Олардың бастылары мынадай:

- олар өз өлеңдерін түркі тілінде оқи бастаса, әр сөзінен жүздеген кемшіліктер, әр сөйлемінен жүздеген қателіктер шығар еді;
- олар үшін өз (түркі) тілінде келісті өлең жазу өте қиын;
- түркі тілінде жазуға ниет қылғандар аздан кейін қиындыққа шыдай алмай, жеңіл жол іздейді;
- өлең жазуды жаңадан бастаған жастар жазғандарын жұрт алдында тезірек оқып, тезірек жарқ етіп көрінгісі келеді;
- өлең өнеріндегі белгілі кісілердің бәрі парсы тілді және түркі тілін білмейтін болған соң, жастар өз өлеңдерін түркі тілінде жазудан тыйылып, парсыша жазуға бет бұрады...

Түркі тілінің парсы тілінен артықшылығына, тазалығы мен байлығына қарамастан, өлең өнерінде кеңінен қолданылмауы, тіпті қараусыз қалғандай болуы Науаиды қатты толғандырады.

Науаи жасөспірім кезінде, өз ортасында қалыптасқан әдетке байланысты, парсы тіліне көңіл бөлген. Ақыл тоқтатып, кә-мелетке толғанда, оның табиғатындағы айрықша қасиеттер кемелдене түседі, түркі тілінің таңғажайып нәзік және күрделі сырларына қаныққанда, алдынан он сегіз мың ғаламнан артық болмаса, кем түспейтін тұтас бір әлем сыры ашылғандай болады. Сол әлемнен жақұтының жарқылы жұлдыздардың жарығынан да өткір бай қазына табады, гүлінің ажары аспан жарықтарынан да ашық гүлбақшаға кез болады. Бірақ бұл қазына мен гүлбақшаның ажары мен көркіне көз жеткізгенмен, қол жеткізу қиын еді. Түркі тілінің бай қазынасынан, сан түспен құлпырып жайнаған гүлбақшасынан ақын қалағанын табады. Ол көзіне түсіп, көңіліне көшкен осы қазына-байлықтың игілігін елге көрсетеді. Осы игіліктердің қатарында ақынның қаламынан «Балалық базары» (Гаройбус-сигар»), «Жастық жарқылы» («Наводируш-шабоб»), «Жігіттік жемістері» («Бадоеул-васат»), «Қарттық ғибраттары» («Фавоидул-кибар») секілді жыр

жинақтары туады. Төрт жинақ ақынның атын шығарды, түркі поэзиясының жарығы мен жарқылының салтанатын әлемге танытты. Осыдан кейін ақын, «Екі тілдің сыны» трактатында көрсеткеніндей, Низами мен Дехлевидің хамсаларына жауап ретінде нәзира дәстүрінде өз «Хамсасын» жазуға ниет етеді. Бұл белгілі бір тақырыпта, белгілі сюжеттер мен образдар негізінде ақындық өнер жарыстырудың дәстүрлі үлгісі еді. «Хамсаның» бірінші дастанының («Хайратул-аброр») жазылуына Низамидің шығармашылығы («Махзанул-асрор») әсер етеді, екінші дастанының жазылуына («Фарход ва Ширин») Мир-Хұсырау Дехлевидің өнегесі («Ширин ва Хосров») түрткі болады, үшінші дастанының («Лайли ва Мажнун») жазылуы да осы авторлардың көркемдік кестелерінің өрнегі өнеге береді, төртінші дастанды («Сабъаи-Сайёра») жазарда автордың көзі Ашрафтың «Жеті кереметіне» түседі, бесінші дастанды («Садд-и Искандари») жазарда Жәмидің «Даналық кітабынан» («Хираднома») қолдау табады. Осы әсердің кең арнасы нәзира дәстүріне келіп саяды. «Хамса» құрамындағы әр дастанның жазылуын белгілі бір автордың белгілі бір шығармасының айрықша қасиетінің әсерімен байланыстырғанмен, ақын Низами мен Дехлеви көрсеткен бағыттан жаңылмайды. Жас кезінде өзі қатты сүйсініп, қызығып оқыған Ф. Аттардың «Құстар тілі» кітабынан алған әсерінің ізімен «Құстар тілі» деген кітабын аяқтайды. Автор Низами, Дехлеви, Ашраф, Аттар, Сағди, Жәми, Хафиз секілді алуан-алуан жүйріктердің шығармаларында көрініс тапқан сюжеттер мен образдарды, сарындарды жетілдіріп, дамытып, жаңаша пайымдап, нәтижесінде мазмұн жағынан да, пішін жағынан да теңдесі жоқ ғажап поэзиялық туындыларды дүниеге алып келді. Олар нәзира дәстүрінде жазыла тұра, автордың шығармашылық тұлғасына, шығармашылық ойлауына тән даралықты да барынша жарқыратып көретті. Н.И. Конрад Науаидың шығармашылық өнерінің осы ерекшелігі негізінде мынадай пікір білдірді: «Біреудің шығармасын өзге тілде жазып шығу ол кездерде шығармашылық, тіпті еркін шығармашылықтың үлгісі еді» [25, 344]. Бұл пікірдің дұрыс жағы бары рас. Сонымен бірге бұл жерде М. Әуезовтің [26], И.В. Стеблеваның [27] пікірлерін ескеруге тура келеді: Науаидың басқалардың шығармаларын өз тілінде жырлағаны жайындағы пікірге абай болған дұрыс. Шындығында Науаидың

«Хамсасында» көрініс тапқан образдарды, сюжет желілерін, оқиғалар тобын белгілі бір авторға телудің реті жоқ. Өйткені олар әуелі ел ішінде ауызша айтылып, тараған. Оларды белгілі бір автор өз шығармасында өз тұрғысына сай пайдаланған. Осындай ел ішінде кең тараған сюжеттік желілерді жазбаша жырлаудың негізінде нәзира дәстүрі, белгілі бір тақырып бойынша ақындардың шығармашылық жарысы, өнер жарыстыруы да бар еді. Науаидың өзіне дейінгі ақындармен өнер жарыстыруында ерекше шығармашылық ұстаным болды. Ол өзге тілде жазылған шығармалардағы белгілі, дәстүрлі тақырыпты, оқиғалар желісін, образдар жүйесін өз тарапынан жаңартып, толықтырып, байытып жырлады. Бұл нәзира дәстүрін жалғастырудағы нағыз жаңашылдық еді. Екіншіден, ақын белгілі бір тақырыпта хамса жүйесінде өзге тілде жазылған келісті шығармаларға қарағанда түркі тілінде олардан асып түспесе кем түспейтін, көркемдігі кемел туындылар жазуға болатынына көз жеткізуді мақсат еткен еді. Ақын бұл мақсатына жетті.

Автор екі тілдің сыны туралы трактатында «Хамса» атымен топтастырылған тамаша бес поэмасының өнер сүйер көпшіліктің ыстық ықыласына бөленгенін қанағат тұтып қала бермей, шығармашылық ізденістерінің өрісін кеңейте бергеніне назар аударады. Осы ізденістерінің нәтижесінде «Тандаулы тауарихын» («Зубдатут-таварих») жазып, өмірден өткен сұлтандардың атын тірілтіп, көркем бейнелерін жасады, «Махаббат самалын» («Насоимул-мухаббат») жазып, әлемді әділет жолында болғандардың қасиетті рухының сәулетімен әрледі, заманының белгілі ақындарының шығармашылық өмірінің өнегесін «Зиялылармен мәжіліс» («Маджалис ан-нафа'ис») кітабында баяндады, «Сүйген жүрек» кітабында қоғамдық, әлеуметтік ойларын, философиялық қозқарастарын жинақтады, өлең өлшемдерінің теориясы туралы «Өлең өлшемінің таразысы» («Мезонул-авзон») атты еңбегін, басқа да шығармаларын жазды. Аталған шығармалардың тобында ақынның «Қырық хадис» кітабы ерекше дараланады. Онда Мұхаммед пайғамбардың (Ғ.С.) хадистерінен таңдалып алынған қырық хадистің әрқайсысының ғибраты төрт жол өлеңде өрнектеледі.

Ақын өз шығармаларының көркемдік қасиетін жоғары бағалап, олардың жарығы мен жарқылы өнер көгінің ең биігінен көрінетіні туралы пікір түйеді. Автор бұл пікірінде ешқандай

асыра сілтеудің жоқтығын арнайы ескертеді, өзінің түркі тілін құлай сүйіп, парсы тілін жетік білмейтіні себепті осындай пікір білдіргені туралы күдіктенушілер болуы мүмкіндігін де ескереді. Мұндай жандарға ол парсы тілін өзінен жетік білетін, парсы тілінің байлығы мен тазалығын ғана емес, оның ең бір нәзік қырларын да өзінен артық білетін адамның жоқтығын батыл айтады. Мұндай кемел деңгейге жетуінің сырын ақын өзінің сөз өнеріне жастайынан құмарлығымен, сөз өнерінің келісті үлгілерімен жасынан жете таныс болуымен сабақтастырады. Оқуға лайықты шығармалардың ішінде өзі зейін қойып оқымағандарының аздығын, ал Дехлевиден, Хафизден, Жәмиден көл-көсір саз бен сыр, ой мен сезім қазынасын, шеберлік үлгісін тапқанын жазады. Өз ойларының ажарын аша түсу мақсатында автор Дехлевидің мына бір даналық сөзіне назар аударады: «Егер менің жүз мыңнан астам бәйіттен тұратын жинағымдағы (диванымдағы) ғазалдар, бәйіттер, қасыдалар бақидың бетінен ғайып болып, дүниенің жүзінен жуылып кетіп, тек бір қасыдам қалса, онда соның толықсыған мәні ғылым адамдарының менің қадір-қасиетімді лайықты бағалауына жеткілікті негіз болмақ». Ақын Дехлевидің шабытпен, сезім құшағында отырып айтқан осы сөзінен үлкен әсер алады. Сол әсердің түрткі болуымен өзін-өзі сынға салады. Науаи Дехлевидің бір шығармасындағы қасыданың екі жолын мысалға келтіреді. Оның мағынасы мынадай болып келеді: *Шахтың барабанының іші бос қуыс, бірақ оның даңғырынан бас ауырады. Кім азға қанағат ететін болса, жер мен судың қожайыны – сол.* Науаи Дехлевидің қасыдасының осы екі жолына орай Жәмидің бір шығармасында тектес екі жол өлең барын көрсетеді. Онын мәнісі мынадай: *Падишахтың сарайының төбесіндегі әшекей тістер Сатурн сарайынан биік, бірақ одан иман қамалының қабырғаларына жарықшақ түседі.* Екі ақынның шығармаларының жүйесіндегі осы ойлардың маңызын аша отырып, ақын өзінің бір шығармасынан («Тухфатул-авқар») екі жол өлең келтіреді. Ол мынадай мағынада: *Падишах киген тәжге сән беріп тұрған шоқтай рубин – балқыған көмір, оның басындағы шикі ойларды сол пісіреді.*

Ақынның ой сарабынан өткен өлең жолдары, Дехлеви айтқандай, өлең біткен өшсе де өшпейтін ақындық даналық үлгісі туралы ойдың аясында пайымдалған. Ақындық өнердің өшпес жарығын автор осы жолдардағы ойлардың теңдессіз тереңдігімен шендестіріп сипаттайды.

Науаи өзінің қаламынан туған өлең жолдарын көкке көтеріп, оны мақтауда сыпайылық сақтағанын айтады. Негізі, өзінің қабілетін, ақындық артықшылығын тануға, бағалауға келгенде, ақын тартынып қалмайды, ашық айтады, бейнелеп, әсірелеп айтады. Бірақ шындықтан таймайды, өзі айтып отырғандай, сыпайылықты да сақтайды. Жақын туыскандарының өлең өнеріне жақындығы, дастархан басында, басқа жерлердегі басқосуларда олардың өзге ақындармен бірге жазған өлеңдерін жатқа оқулары оның сөз өнеріне деген құштарлығын ерте оятып, бойындағы ақындық қабілеттің ерте жетілуіне ықпал етті. Үш-төрт жасында-ақ қонақтардың алдында жатқа өлең айта бастағанын ескергенде, ақынның өз өнері жайында ашық айтқан сырларында ешқандай асыра сілтеушіліктің жоқтығына көз жеткізуге болады.

Науаидың екі тілдің сыны туралы трактатында түркі әдеби тілінің сөздік қорының байлығы, сөз тудыру тәсілдерінің көптігі, тіршілікте, тілдік қарым-қатынаста аңғарылған әрбір нәзік мағынаны білдіретін арнайы жаңа сөз жасау мүмкіншілігінің молдығы жайында маңызды, ғылыми мәні терең пайымдаулар жасалды, жеткілікті деңгейде дәлелденген тұжырымдар негізделді.

Ақын өзінің ғибрат сөздерінде әрбір иман ұялаған жүректе ар-ожданның болатынын, ар-ождан бар жерде иманның тұратынын айтты. Кімде иман болмаса, онда ар-ождан да болмайды, ал кімде бұл екеуі бірдей болмаса, онда адамшылық та болмайды деп білді [28]. Осы ұстаным, осы тұрғы оның шығармашылығына да кемел қасиет дарытты. Мұндай биік көзқарас, шығармашылық даналық Науаидың иманы берік, ар-ожданы таза, адамгершілігі үлкен ұлы тұлға болғанын білдіреді.

Әлішер – кемел шығармашылық тұлға. Әлішер бектің түркі тілінде жазған теңдессіз тамаша шығармалары, ойлары мен толғаныстары – түркі халықтарының ортақ игілігі. Әлішер Науаи – түркі тілі мен әдебиетін жаннан артық ардақтаған, аялаған, түркі тілі мен әдебиетінің дамуына өлшеусіз зор үлес қосқан данышпан ақын. Ол – түркі халықтарының ортақ мақтаншысы.

Низами мен Науаи тұсында түркі халықтары әдебиетінде нәзирашылық дәстүр дербес шығармашылық сала, ақындардың бір-бірімен өнер жарыстыратын, бір-бірінен шеберлік асыратын айрықша сала ретінде дамыды. Абай бұл дәстүрді өз заманының көркемдік танымына сай жаңа деңгейде дамытты.

Әдебиеттер

1. Абай ғұмырнамасы. Үшінші нұсқасы (1944) // Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа (Ибраһим Құнанбайұлының ғұмырнамасы) / Құрастырған және алғы сөзін жазған М. Мырзахметұлы. – Алматы, 1997. – 272-350 бб.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XIX том. – Алматы, 1985. – 27-39 бб.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845-1904) // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. XVIII том. – 143-173 бб.
4. Әуезов М. «Рүстем-дастан» поэмасына алғы сөз // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XX том. – Алматы, 1985. – 456-457 бб.
5. Низами Гянджеви. Собрание сочинений в трех томах. – Том 2. – Баку: Азернешр, 1991.
6. Низами Гянджеви. Собрание сочинений в трех томах. – Том 1. – Баку: Азернешр, 1991.
7. Алиев Р.М. Комментарии // Низами Гянджеви. Собрание сочинений в трех томах. – Баку: Азернешр, 1991. – Том 1. – С.735-826.
8. Әуезов М. Кавказ халықтарының әдебиеті // Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Том 19. – Алматы, 1985. – 443-449-беттер.
9. Бертельс Е. Низами. – М., 1947 [http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/145315/Bertel's_-_Nizami.html]
10. Жирмунский В.М. Литературные отношения Востока и Запада как проблема сравнительного литературоведения // В.П. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л., 1979. – С. 18-45.
11. Мелетинский Е.М. Средневековый роман. – М., 1983.
12. Бертельс Е. Низами // Низами. Пять поэм. – М., 1968. – С. 5-21 [<http://www.philology.ru/literature4/bertels-68.htm>]
13. Алиев Р.М. Низами Гянджеви // Низами Гянджеви. Собрание сочинений в трех томах. – Том 1. – С. 5-59.
14. Гулизаде. Низами Гянджеви // <http://feb-web.ru/feb/ivl/v12/v12-3282.htm>
15. Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. 20 томлик (1987-2003) // <http://navoi.natlib.uz/>
16. <http://www.alishernavoiv.ru/index.php>
17. Навои. Филологический трактат «Суждение о двух языках» / Перевод А. Мелеховой // <http://www.tyurk.ru>
18. Бабур-наме. Записки Бабура. – Ташкент, 1993.
19. Бабур Захир ад-дин Мұхаммед. Бабурнама / Орыс тілінен аударған Б. Қожабеков. – Алматы, 1990.
20. Мырза Мұхаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент, 2996.

21. Марджани Ш. Вафият аласлаф ва тахият ал ахлаф (Подробное о предшественниках и приветствие потомкам) // Очерки Марджани о восточных народах. – Казань, 2003. – Т.4.
22. Бертельс Е.Э. Новои //Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – М.: Наука,1965. – С.13-208.
23. Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке// Бертельс Е.Э. Избранные труды. – С. 283-416.
24. Жирмунский В.М. Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературах Востока // В.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л., 1979. – С. 174-184.
25. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М., 1966.
26. Әуезов М. Әлишер Науаи // Әуезов М. Жиырма томдык шығармалар жинағы. – ХҮШ том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы, 1985. – 291-301 б.
27. Стеблева И.В. О стабильности некоторых ритмических структур в тюркоязычной поэзии // Тюркологический сборник. 1972. – М., 1973. – С. 218-230.
28. http://www.pritchi.net/PRT/Main/rus_s.html

МАЗМҰНЫ

Дәйектеме	3
<i>Дәдебаев Ж.</i> Нәзира – мәдениетаралық байланыстардың басты саласы	5
<i>Жақсылықов А.</i> Предтечи слова в поэтической культуре жырау и их переводческая интерпретация	34
<i>Есембеков Т.</i> Көркем мәтінді аударудың жалпы филологиялық негіздері	57
<i>Тарақов Ә.</i> Аудармашы тұлғасы	88
<i>Мұсалы Л.</i> Шешендік сөздің зияткерлік әлеуеті және оны тәржімалау ерекшеліктері	123
<i>Сейденова С.</i> Межкультурные аспекты изучения художественного текста	146
<i>Сейденова С.</i> Перевод элементов экспрессивности в художественном тексте	156
<i>Айтмұхамбетова А.</i> Реалийлердің мәдениетаралық қызметі және аудармада берілу жолдары	168
<i>Әзімбаева И.</i> «Абай жолы» эпопеясындағы фразеологизмдердің көркемдік әлеуетін аударудағы қиындықтар	187

Ғылыми басылым

**АУДАРМАТАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ**

Ұжымдық монография

Жанғара Дәдебаев, Әнуар Тарақов, Темірғали Есембеков,
Аслан Жақсылықов, Ләйлә Мұсалы, Сауле Сейденова Дусуповна,
Айнұр Серікбайқызы Айтмұханбетова,
Индира Қайратқызы Өзімбаева

Баспаға дайындағандар:
проф. *Т. Есембеков*, доцент *Л. Мұсалы*

Редакторлары *А. Шуриева*, *Г. Бекбердиева*
Компьютерде беттеген *Г. Шаккозова*
Мұқабасын безендірген *А. Қалиева*

ИБ №10333

Басуға 28.12.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84^{1/16}.
Көлемі 13,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №35.

Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

КАЗАХ
УНИВЕРСИТЕТИ
БАСТАУ